

סקירת ספרים

המלכוד הדמוקרטי: חופש הביטוי וסייגיו

רפאל כהן אלמגור, תל אביב: ספריית מעריב, 2007, 507 עמודים

יובל קרניאל*

האם הדבקות שנשארו את הכיתוב "צריך להרוג את רבין" או קריאות "מוות לערבים" הן חלק מחופש הביטוי? לרפאל כהן אלמגור יש תשובה ברורה וחדה: לא. לכהן אלמגור יש גם משנה סדורה מדוע הן "לא". לטענתו, עלינו להיות ערים "למלכוד הדמוקרטי", כלומר לאפשרות שגורמים קיצוניים יעשו שימוש בחירויות הניתנות להם וינצלו את הסובלנות כלפיהם כדי לחתור תחת הדמוקרטיה. בספרו כהן אלמגור עוסק בכמה מן השאלות והדילמות החשובות ביותר והמטרידות ביותר בחברה הדמוקרטית המודרנית שאנו חיים בה. כהן אלמגור שואל מה תפקידה של התקשורת בחברה כזו וגם מציע תשובה ברורה ואמיצה: תפקידה המרכזי של התקשורת הוא להגן על הדמוקרטיה ועל זכויות אדם אזרחיות בסיסיות.

ה"מלכוד הדמוקרטי" הוא מחקר בין-תחומי ורב-תחומי המשלב תאוריה ומציאות בתחומי הפילוסופיה, התקשורת והמשפט. הספר מבוסס על סקירת ספרות מעמיקה ועל שורה של ראיונות מעניינים עם מומחים. המבט הרחב של התאוריה מפנה את מקומו לעתים לבדיקה קפדנית ומדויקת של מקרי מבחן מאלפים, כמו סיקור התקשורת באנגליה את הנסיכה דיאנה או להבדיל הסיקור התקשורתי את מלחמות ישראל בעיתון "הארץ". מקרים אלה ורבים אחרים הנדונים בספר מהווים הן דוגמה הן הוכחה לטענות הרבות בו על התנהלותה של התקשורת המסבה לא אחת נזקים קשים לפרט ולחברה.

* ד"ר יובל קרניאל הוא מרצה בכיר בבית הספר סמי עופר לתקשורת במרכז הבינתחומי בהרצלייה (ykarniel@idc.ac.il).

הספר הוא ללא ספק בגדר קריאת חובה לכל העוסקים בתקשורת הן בתחום המחקר וההוראה הן בתחום המעשי ולמתעניינים באתיקה בתקשורת, בדמוקרטיה ובזכויות אדם. הספר צריך לעניין כל אדם משכיל החרד לדמותה של החברה שלנו.

המחקר מצטרף לאמירה משמעותית וחשובה המבקשת, בשם הדמוקרטיה ובשם זכויות האדם האזרחיות הבסיסיות, להציג גבולות לחירות בכלל ולחופש הביטוי בפרט. זהו המשך ישיר לספרו של כהן אלמגור "גבולות הסובלנות והחירות" (1999), שבו הציג תאוריה כללית על הצורך בגבולות. כאן, בספרו הנוכחי, הוא ניגש לעבודה הקשה של סרטוט הגבולות בנושא המורכב והחשוב מכול: חופש הביטוי.

בספר דיונים מקיפים, מפורטים ומרתקים על ההתנגשויות ועל המתח בין חופש הביטוי ובין זכויות, אינטרסים ונושאים אחרים, כמו הזכות לפרטיות, ביטחון המדינה, הפגיעה ברגשות וביטויי שנאה והסתה מסוכנים. בכל הנושאים האלה כהן אלמגור טוען כי התקשורת צריכה לגלות אחריות, להגן על ערכים ועל זכויות אדם אזרחיות ובמקרים הראויים לתמוך בחירות ובדמוקרטיה גם במחיר זניחה של הניטרליות או של האובייקטיביות.

כהן אלמגור אף מהלך בגדולות ומציע לתקשורת תפקיד. כאשר קוראים בספרו של כהן אלמגור אי-אפשר לא להבחין בדמיון בינו ובין הצעתו של נשיא בית המשפט העליון בעבר פרופ' אהרון ברק. ברק הציג לפני שנים אחדות, בספרו "שופט בחברה דמוקרטית" (2004), לראות את תפקידם של בתי המשפט ושל השופטים כהגנה על הדמוקרטיה. שניהם צודקים. נקודת המוצא היא המחשבה הליברלית, וערכי היסוד הם ההגנה על זכויות האדם והדמוקרטיה (Dworkin, 1977). התקשורת החופשית ובית המשפט העצמאי הם מאפייניה ומגניה של הדמוקרטיה. בלעדיהם אין לה קיום (קרניאל, 2007).

אבל, וכאן כוחו הגדול של המחקר ושל ספר, ברור שאי-אפשר להיעצר באמירה הכללית על חשיבות הדמוקרטיה. הדמוקרטיה נושאת עמה את זרעי חורבנה. חירות וסובלנות ללא גבולות מובילות להפקרות ולאנרכיה. האתגר הוא סרטוט נכון ומושכל של הגבולות ושל הסייגים לחירות ולסובלנות, ובמקרה שלנו – לחופש הביטוי. האתגרים רבים, והם נוגעים לתחומי ביטוי מגוונים ושונים, כמו לשון הרע והשמצות (קרניאל, תשס"ז), ביטויי הסתה, פגיעה בביטחון המדינה (נוסק ולימור, 2002), פורנוגרפיה קשה ותועבה, סיקור אירועי טרור (Weimann & Winn, 1994), וגם בנושאים אחרים, כמו פגיעה בזכויות יוצרים, פגיעה בטוהר ההליך המשפטי (סוביודיצה) (סגל, תשמ"ו) ועוד. בכל התחומים האלה יש להציב גבול לחירות הביטוי כדי לא לגלוש להפקרות.

כהן אלמגור מציע מסגרת תאורטית מוצקה ולוקח אותנו למסע מרתק בנושאים השונים, כאשר בידו מצפן ברור שעיקרו חובתה של התקשורת לאמץ סטנדרטים של אחריות חברתית כדי לשמור על אמינות בעיני הציבור (פרי, צפתי ודור, 2004) וכדי למנוע הידרדרות מדמוקרטיה לאנרכיה. הספר עתיר דוגמאות חשובות, שאי-אפשר להרחיב על אודותיהן כאן, על מקרים שבהם חופש הביטוי בתקשורת מהווה כלי בידיהם של מחריבי הדמוקרטיה: טרוריסטים, גזענים ופושעים.

זהו בעצם המחקר המקיף והמעמיק הראשון שנכתב בישראל על אתיקה מקצועית של התקשורת (רוגל ושכטר, תשנ"ה; רונן, תשנ"ח), שהרי אותם סטנדרטים של אחריות חברתית שבהם הוא עוסק הם תכניה של האתיקה המקצועית. כהן אלמגור אינו נאיבי. הוא מכיר היטב את המציאות בעולם המודרני שהתקשורת פועלת בה, והוא מודע היטב לכוחות הפועלים עליה. כוחות אלה הם גם לגיטימיים לחלוטין. אין חולק על כך שלאיש התקשורת יש מחויבות ואחריות הן לציבור הרחב, או לחלקים ממנו, הן לעורכים, למוציא לאור, לבעלי המניות ולמפרסמים. האינטרסים של אלה אינם עולים תמיד בקנה אחד עם הצורך ועם השליחות בדבר הגנת הדמוקרטיה. לעתים מתגלעת מחלוקת פנימית בשאלות מהי אחריותה החברתית של התקשורת, מהו תפקידה החברתי, ועד כמה היא רשאית להרחיק לכת בהשגת מטרה אחת, גם כאשר האמצעים בעייתיים ופוגעניים.

כך למשל, בסוף שנת 2007 הצליח תחקיר של חדשות ערוץ 10 להסעיר את המדינה ולהעסיק את הציבור במשך שבועות אחדים. התחקיר עסק בפדופילים הפועלים באינטרנט והעלה שאלות קשות בדבר האתיקה המקצועית והאחריות החברתית של התקשורת. במהלך התחקיר נכנסו תחקירנים של חדשות 10 לצ'טים באינטרנט והזדהו כילדות בנות 13, למשל בשם "לוטם השוכבה 13". מאות גברים החלו בשיחות עם התחקירנים בהנחה שהם ילדות. השיחות הפכו מהר מאוד לשיחות פיתוי וגלשו לנושאי מין ופורנוגרפיה. עשרות גברים שלחו לילדות תכנים מיניים, וחלקם אף אונן מול מצלמות הרשת. בהמשך הובילו התחקירנים את הגברים (איש איש בנפרד) ל"ביתה" של אחת הילדות, בהוליכם אותם שולל שמדובר בילדה שהוריה נסעו לחו"ל. בבית שהפך לאולפן טלוויזיה חיכתה להם תחקירנית בת 18 הנראית צעירה לגילה. הגברים התיישבו בסלון. ה"ילדה" יצאה, ובמקומה נכנס המגיש, דב גילהר, ופנה לגברים (אל כל אחד ואחד מהם בנפרד) בשאלה "מה אתה עושה כאן?". ובהמשך חקר אותם על מעשיהם ונזף בהם על שבאו כביכול לשכב עם ילדה בת 13. כל התהליך צולם במצלמות נסתרות, הוקלט ושודר ערב ערב במשך שבוע ימים במסגרת שידורי החדשות. הגברים, לאחר שהושפלו בחקירה לאור המצלמות, ביקשו לצאת מן הבית, אך שם חיכתה

להם המשטרה, בתיאום עם חדשות 10, עצרה אותם והובילה אותם לתחנת משטרה ולבית המשפט. זהותם ודמותם של הגברים נחשפו במלואן בשידור. פרשה זו מעלה את הדילמות שבהן עוסק ספרו של כהן אלמגור. ברור שלתקשורת יש תפקיד במאבק בפשיעה בכלל ובפרדופילים בפרט, אך האם המטרה מקדשת את כל האמצעים? אנשי חדשות 10 טענו כי התחקיר משרת מטרה חברתית עליונה, וכי הוא נועד להילחם בתופעת הפרדופילים החמורה, להגביר את המודעות של הורים ושל ילדים ולהרתיע את העבריינים. מבקרי תקשורת טענו שמדובר בפרסום צהוב למטרות רייטינג והעירו הערות ביקורת על שיתוף הפעולה ההדוק של התקשורת עם המשטרה, על הפגיעה הקשה בפרטיות, על עברת הסוביודיצה, על התוכן הפורנוגרפי של השידור ועל חריגתה של התקשורת מתפקידה בביימה את האירועים בעצמה.

כהן אלמגור עוסק בספרו ברבים מן האלמנטים האלה, ויש בכך כדי להעיד על הרלוונטיות של המחקר לעבודה העיתונאית ועל חשיבותו המעשית ככלי הדרכה וכמורה נבוכים למתמודדים עם הדילמות הקשות המרכיבות היום את העיסוק בתקשורת. כהן אלמגור מציע לתחום גבול ברור בין תפקיד התקשורת בסיקור אירועים אמתיים ובין איסור ביום של אירועים, דחיפת אירועים וניפוחם (עמ' 93). אמנם כהן אלמגור חרד מפני פורנוגרפיה של ילדים באינטרנט ומקדיש לה פרק בספרו (עמ' 460-463), אך באותה נשימה הוא מודאג מן הטיפול של התקשורת בתופעה זו ומגנה את חריגתה מתפקידה ואת פגיעתה בזולת. בתחקיר הפרדופילים נוצר מתח של ממש בין תפקידה של התקשורת במאבק בפשיעה מכוערת במיוחד ובין ההגנה על פרטיותם ועל זכויות האדם של העבריינים לכאורה.

פרק שלם מוקדש בספר, ובצדק רב, לנושאי הפגיעה בפרטיות, והוא נוגע גם בסוגיית פרסום שמותיהם של חשודים במעשים פליליים. גם כאן הבסיס הוא היכרות אינטימית של כהן אלמגור עם עבודתה של התקשורת המודרנית, שהחדשות בה הופכות לבידור (infotainment), וסיפורים פרטיים הופכים למופע ציבורי. במקרים אלה כותב כהן אלמגור כך: "חיים אישיים עלולים להיחשף בצורה חסרת רחמים לזרקורי התקשורת ולזכות לתהודה בלתי רצויה". הקשר המעמיק בין תקשורת ובין בידור, כלומר העובדה כי גם החדשות הן למעשה בידור, גורר גם את העיתונאים בעלי השליחות החברתית לעיסוק סנסציוני וצהוב בעניינים פרטיים, אפילו כאשר הם מנסים לגעת בסוגיות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות כואבות וחשובות. הנרטיב הסנסציוני החודר לפרטיות הופך לדרך הבלעדית לגעת בסיפורים חשובים. וכך, גם הטיפול בנושא הנוער והחשוב, הסכנות לילדות באינטרנט, נעשה במתכונת תקשורתית ובעייתית, המגייסת אמצעים קיצוניים, כגון ביום אירועים, התחזות לקטינות, צילום בסתר ברשות

הפרט והשפלה וביזוי של המשתתפים אגב פגיעה קשה בפרטיותם בטרם משפט. וכל זאת כדי להשיג כביכול מטרה ראויה.

כהן אלמגור מחזיק בדעה כי התקשורת צריכה להימנע מחשיפה ומסיקור של חשודים במעשים פליליים לפני שהוגש נגדם כתב אישום. עמדה זו מבוססת על שיקולים של כבוד האדם והגנת הפרטיות והשם הטוב. לדעתו, גם לאחר שהוגש כתב אישום אין לחשוף את זהותם, ואין לעסוק בפרטיותם של נאשמים שאינם אישי ציבור.

כללי האתיקה של מועצת העיתונות (תקנון, 1996; לימור, 2003) אינם מצליחים לרסן ולהגביל את התקשורת בנושא זה, כמו גם בנושאים קרובים נוספים. כהן אלמגור חרד שאם לא נשכיל לאמץ וליישם את כללי האתיקה המקצועית, לא יהיה מנוס מחקיקה שתגביל את חופש העיתונות (עמ' 158). וזהו בדיוק המלכוד הדמוקרטי הכפול. הפעם המלכוד הוא של חוקרים ושל מבקרי תקשורת כמו כהן אלמגור. המלכוד הכפול נובע מכך שהסייגים לחופש הביטוי, כמו צנזורה ואיסורי פרסום הקבועים בחוק, עלולים להיות בעצמם פגיעה אנושה בדמוקרטיה.

אנחנו רוצים לראות תקשורת המגלה אחריות חברתית, תקשורת המכירה בגבולות כוחה, בסייגים שיש לשים לחופש העיתונות, תקשורת חוקרת ואמיצה (נגבי, 2004), שאמנם עוסקת גם בבידור אבל מתמקדת בהגנה על הדמוקרטיה ועל זכויות האדם, מכבדת את הזכות לפרטיות ונותנת כבוד למוסדות הדמוקרטיים האחרים, כמו בתי המשפט. ובלשונו של כהן אלמגור:

”שתי הזכויות הבסיסיות העומדות ביסוד כל דמוקרטיה הן כיבוד הזולת ואי פגיעה בזולת. לא ניתן לראות אותם כמשניים לשיקולי רווח ויוקרה אישית של עיתונאים ועיתונים. החופש הנתון בידי התקשורת אינו מחייב או מגן על נקיטת אמצעים בלתי מוגבלים שנועדו להגביר את מכירות העיתון או קידום הרייטינג של משרד מסוים” (עמ' 175).

אבל התקשורת ברובה הגדול אינה כזאת. היא צהובה, סנסציונית, מונעת משיקולי רווח, יוקרה ומדרוג (קרניאל, 2003), ובהתנהלותה היא פוגעת, משפילה ואף חותרת תחת מוסדות דמוקרטיים.

אם כן, מה עושים? זהו המלכוד הכפול שאנו נמצאים בו. אנו מבקשים להגן על הדמוקרטיה, אנו מודעים לכוחה של התקשורת לבצר את הדמוקרטיה אך גם להחריבה, ולמעשה אנו חסרי אונים מול התהליכים רבי העוצמה השוטפים את התקשורת המסחרית ואת המדיה החדשים.

כהן אלמגור טוען, ומשכנע בטענתו, כי ה”מלכוד הדמוקרטי” מחייב את הדמוקרטיה הליברליות, וישראל בתוכן, להציב סייגים לחופש הביטוי. לדבריו,

"חירות אין פירושה הפקרות, וזכות הציבור לדעת אינה מקדשת ביטויים בעל פוטנציאל פגיעה רב וממשי" (עמ' 487). זה כמובן נכון. תקשורת ללא סייגים וללא גבולות היא אכן סכנה לדמוקרטיה שלנו, אך באותה נשימה כולנו יודעים כי פגיעה לא מידתית בחופש העיתונות, צנזורה על תכנים, הגבלת פרסום, איסורי פרסום ושפיטה של עיתונאים ואנשי תקשורת על חריגות מן האתיקה המקצועית יכולים להיות גם תחילת סופה של הדמוקרטיה הליברלית שאנו כה חרדים לגורלה. חופש הביטוי וחופש העיתונות הם עדיין ערכי היסוד ואבני היסוד שעליהם ומהם בנויה הדמוקרטיה.

ספרו המרשים והמרתק של כהן אלמגור מציע שורה של פתרונות לאיזון הרגיש הזה ותובנות על אודותיו. בסופו של הספר יש הזמנה לליבון הסוגיה ולהחלפת דעות במטרה נעלה: "להגיע על פי המסורת של ג'ון סטיוארט מיל (תשמ"ו) לשלב גבוה יותר של חיפוש האמת". לכך אני מצטרף בכל לבי.

רשימת המקורות

- ברק, א' (2004), שופט בחברה דמוקרטית, חיפה: אוניברסיטת חיפה, כתר ונבו.
 כהן אלמגור, ר' (1999), גבולות הסובלנות והחירות, ירושלים: אקדמון.
 לימור, י' (2003), מועצת העיתונות בישראל כמנגנון של גישור ופישור, נקודת מפגש, א: 117-152.
 מיל, ג'ס (תשמ"ו), על החירות, ירושלים: מאגנס.
 נגבי, מ' (2004), כסדרם היינו, במדרון ממדינת חוק לרפובליקת בנות, ירושלים: כתר.
 נוסק, ה' ולימור, י' (2002), נורמליזציה של אנומליה: צנזורה צבאית בישראל, בתוך: ה' נוסק (עורך), ישראל בתחילת המאה ה-21, תל אביב: גומא צ'ריקובר.
 סגל, ז' (תשמ"ו), איסור פרסום מטעמי סוביודיצה: הצעה להיתר ולהסדר אלטרנטיבי, מחקרי משפט, ד: 105-166.
 פרי, י', צפתי, י' ודור, ד' (2004), עמדות הציבור כלפי סיקור הסכסוך הישראלי-פלסטיני, תל אביב: מכון חיים הרצוג באוניברסיטת תל-אביב.
 קרניאל, י' (2003), דיני התקשורת המסחרית, תל אביב: המכון למחקרי כלכלה ומשפט.
 קרניאל, י' (תשס"ז), גזענות, תקשורת ולשון הרע – האם מותר לומר על גזען שהוא "נאצי"? המשפט, יא: 409-435.
 קרניאל, י' (2007), דמוקרטיה, תקשורת ופוליטיקה בבית המשפט העליון: גבולות חופש הביטוי של הפלסטינים בישראל בתקופת האינתיפאדה השנייה, בתוך: ד' כספי

(עורך), תקשורת ופוליטיקה בישראל, ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 208-239.
רוגל, נ' ושכטר, ע' (תשנ"ה), מסמך נקדי – תדריך חדשות ואקטואליה, ירושלים: רשות השידור.
רוגן, מ' (תשנ"ח), אתיקה עיתונאית, תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.
תקנון האתיקה המקצועית של מועצת העיתונות בישראל (1996), תל אביב: הוצאת מועצת העיתונות בישראל.

Dworkin, R. M. (1977). *Taking rights seriously*. London: Duckworth.

Weimann, G. & Winn, C. (1994). *The theater of terror*. New York: Longman.

